

RŪTA BAGDANAVIČIŪTĖ

Vytauto Didžiojo universitetas

FILOSOFIJA TARP MOKSLO IR MENO: INTERPRETACINĖ HERMENEUTIKOS PRIEIGA

Philosophy between Science and Art:
Interpretative Hermeneutical Approach

SUMMARY

The article uses the theory of interpretative hermeneutics and looks into the question of the boundaries between science and art. Such collision of the boundaries is noticed in the romantic hermeneutics of the 19th century's. The article considers even a stronger friction of the boundaries between science and art in the 20th century in ontological hermeneutics due to the shift in the trinary of the perciever, the text, and the author, when the attention moves to the text, which opens the surplus of meaning. This surplus is related to the attempt to reach centrepetal interpretative truth that integrally unifies hermeneutic philosophy and art – fiction literature. The article considers philosophy becoming art like, when the philosophical „essence“ is expressed with more precision by literary language; and likewise art becomes philosophical, when the literary language discloses itself in relation with the „essence“ of hermeneutical philosophy. Also the article analyses how philosophy and art are interwoven in postmodern hermeneutics, where it acquires a different meaning, because it no longer strives at centrepetal truth.

SANTRAUKA

Straipsnyje, pasitelkiant interpretacinę hermeneutikos teoriją, svarstoma besitrinančių ribų tarp mokslo ir meno problema. Tokių ribų trnyimosi užuomazgos įžvelgiamos XIX a. romantinėje hermeneutikoje, įtvirtinusioje dvasios mokslams būdingą *supratimą* vietoj gamtamokslinio *aiškinimo*. Joje, nors dar tebesiekiamą *objektyvumo*, *moksliskumo*, tačiau šių konceptų reikšmė jau yra gerokai pakitusi, susijusi su psichologinės *empatijos*, *kongenialumo*, vienalaikiškumo su supratimo „objektu“ principais. Svarstomas dar ryškesnis ribų tarp mokslo ir meno trnyimasis XX a. ontologinėje hermeneutikoje, analizuojant įvykusį pokytį hermeneutiniam supratimui būdingoje trinarėje struktūroje tarp suvokėjo, teksto ir teksto autoriaus, dėmesį perkeltiant prie paties teksto, atveriančio į mokslinio teisingo supratimo siekius neredukuojamą, be galo

RAKTAŽODŽIAI: interpretacija, hermeneutika, filosofija, menas, literatūra, mokslas.

KEY WORDS: interperetation, hermeneutics, philosophy, art, literature, science.

interpretuoti skatinantį prasmės perteklių. Su šiuo pertekliumi siejamas įcentrinis interpretacinės tiesos siekis analizuojamas kaip integraliai suvienijantis hermeneutinę filosofiją su menu – grožine literatūra. Svarstomas filosofijos meniškėjimas, kai filosofijos „esmė“ pasirodo taikliau išreiškiama literatūros kalba, ir meno filosofikėjimas, kai literatūros kalba pasirodo giliau save atskleidžianti būdama susieta su hermeneutikos filosofijos „esme“. Taip pat straipsnyje analizuojamas filosofijos ir meno susipynimas postmodernojoje hermeneutikoje, kur jis įgyja kitokią prasmę, nes nebesiejamas su įcentrinio tiesos siekiu. Gvildenamas tam tikras meninis filosofavimo stilius, reiškiantis mėgavimąsi išcentriškai dauginamais požiūriais į pasaulį, atsirandančiomis vis naujomis *dissensus* formomis ir jomis nehomofonizuojamai išplečiamu laisvės horizontu. Analizuojamos tokio stiliaus apraiškos edifikacinėje pragmatinėje R. Rorty'o filosofijoje svarstant joje išryškėjančią *redeskripcijos galią*.

ĮVADAS

Šiandien įvairiuose kontekstuose dažnai vartojamas *interpretacijos* terminas: susiduriame su juo įvairiuose filosofiniuose, socialiniuose ir ypač meno kontekstuose. Interpretacijos klausimas šiaandien įgyja universalią dimensiją. Interpretacijos problema iškyla kaip vienas esminių bet kokios žinijos pagrindų. Įdomu pažvelgti, kaip *interpretacijos* samprata rutuliojosi labiausiai su šia sąvoka siejamoje, jos niuansus atskleidžiančioje hermeneutinėje filosofijoje.

Etimologiškai *hermeneia* (gr.) reiškia *interpretacija*. Prasminga šio termino asociacija su mitologiniu graikų dievų pasiuntinio Hermio įvaizdžiu, kuris reiškia Olimpo dievų žinios perteikimą žmonėms, išmintingą tarpininkavimą verčiant tai, kas yra už žmogaus supratimo, į žmogaus supratimui prieinamą išraiškos formą.

Hermeneutinėje filosofijoje, kaip interpretacijos teorijoje, nuolat patiriama riba tarp mokslo ir meno. Tai reiškia, kad ardami su mokslu siejami stabilūs pažinimo pagrindai – ši filosofija neūtkrina tokių pagrindų, verčiau skatina atsiverti mokslinio racionalumo ribas peržengiančioms ir meninio kūrybiškumo reikalaujančioms interpretacinėms patirtims.

Nors ankstyvosiose hermeneutikos tarpsniu dar bandyta siekti stabilaus pažinimo, vis dėlto jau tada susvyruoja pasitikėjimas tuo, kad pasiekiamas pažinimas to, kas *iš tiesų* yra. Nors dar formuluojami siekiai pažinti, kaip iš tikrųjų yra, galiausiai jie pasirodo iki galo neįgyvendinami. Apčiuopiama tam tikra įtampa tarp pastangos šį tikslą realizuoti ir galutinio jo nerealizuojamumo.

Antai mitologinis graikų dievo pasiuntinys Hermis, su kuriuo pirmiausia siejama hermeneutikos pavadinimo ištaka, kaip išmintingas tarpininkas verčia tai, kas yra už žmogaus supratimo, į žmogaus supratimui prieinamą išraiškos formą. Olimpo dievų žinią žmonėms jis stengiasi perteikti kuo tiksliau, tačiau vis tiek ją perduoda *savaip* – jau čia neišvengiama dėl orakulo dviprasmiškumo kartais kylančių nesupratimų.

Įvairiose hermeneutikos plėtotose tekstinės egzegezės – religinės, literatūrinės, teisinės – teorijose interpretacija traktuota kaip priemonė pasiekti teisingą supratimą: hermeneutiškai aiškinant stengtasi atkoduoti autentiškas, neiškraipytas prasmes, apšviesti tamsias neaiškias teksto vietas. Tačiau žvelgdami ret-

rospektyviai galėtume sakyti, kad ir tokią interpretacinę pastangą netampa iki galo realizuoti, baigtiniu tikslu. Mat šio tikslo realizavimas nepaneigia galimybės perskaityti tą patį tekstą kitame konteks-

te, kuriame ir jo „tamsios vietos“ nušvin-ta kitaip. Taigi galėtume sakyti, kad ap-čiuopiama tam tikra įtampa tarp pastan-gos šį tikslą realizuoti ir galutinio jo nerealizuojamumo.

MENO IR MOKSLO RIBŲ TRYNIMOSI UŽUOMAZGOS ROMANTINĖJE HERMENEUTIKOJE

Taip artėjama prie šio stabilaus paži-nimo ribos. Ši riba aršiau patiriama XIX a. romantinėje hermeneutikoje, kuri yra vienas svarbiausių hermeneutinės filo-sofijos formavimosi tarpsnių. Nors šiuo tarpsniu dar tebesiekama *objektyvumo*, *moksliskumo*, tačiau šių konceptų reikš-mė jau yra gerokai pakitusi. Šitai ilius-truoja ir W. Dilthey'aus įdiegta *gamtos* (*Naturwissenschaften*) bei *dvasios mokslų* (*Geisteswissenschaften*) perskyra: individo akiratyje besiskleidžiančią hermeneutiką jis siekė paversti universaliu *dvasios mokslų* pamatu sukurdamas „istorinio proto kritiką“ kaip atsvarą I. Kanto „gry-nojo proto kritikai“, užsimojusiai suteikti pamatą gamtos mokslams. Taigi ro-mantinėje hermeneutikos teorijoje neat-sisakoma mokslo sampratos apskritai, tačiau čia formuluojami epistemologiniai moksliskumo kriterijai labai skiriasi nuo gamtamokslinių.

Hermeneutinis *supratimas* (*Verstehung*) *dvasios moksluose* išryškėja kaip visiškai besiskiriantis nuo mokslinio *aiškinimo* (*Er-klärung*), reiškiančio griežtą, užtikrintą pažinimą. Tokio *supratimo* įsitvirtinimas reiškia, kad atskaitos taškas nuo intelek-to, generalizuojančio bei stabilizuojančio racionalaus proto perkeliamas prie viena-prasmio pažinimo pamatus pakertančių individualizuojančių faktorių – intucijos,

patirties, impresijos, jausmo, nuotaikos. Su šiuo *supratimu* siejamuose dvasios moksluose nebebrėžiama griežta moks-liškumo ir meniškumo riba.

Toks *supratimas* visų pirma reiškia, kad atsižadama subjekto / objekto prieš-i-nimu paremto dualistinio mąstymo. Pa-naikinama subjekto / objekto priešprieša: *dvasios mokslų* objektas nebėra išoriškas, prieinamas nešališkam, objektyviam iš-tyrimui pasitelkiant gamtos mokslų įran-kius. *Suprantamas* pasaulis niekada nėra priešais kaip objektas – *dvasios moksluose* suvokiama, jog neįmanoma atsiriboti nuo savo matymo būdo. Tokio objekti-zuojančio žvilgsnio pastanga prilygina-ma žiūrėjimui be akių arba pažintinio žvilgsnio nukreipimui už savo akių, to-dėl verta vaduotis iš tokio žvilgsnio ku-riamų „praeties tiesų šešėlių.“¹

Taigi dėmesys perkeliamas prie vidi-nės patirties, iš kurios išorinis pasaulis matomas kaip duotas sąmonei. „Objek-tas“ tampa žvelgiančiojo vidujybės dali-mi. Tai reiškia, kad visuomet matomas to žvelgiančiojo atžvilgiu, šiuo požiūriu *savaip*, kaip reiškinys, nors, kita vertus, neįpuolama ir į fichtišką solipsizmą, t. y. objektas neredukuojamas tik į subjekty-vias žvelgiančiojo projekcijas.

Atsisakius subjekto / objekto opozici-jos, reiškiančios, kad arba objektyvu –

objektas kaip jis pats, arba tik subjektyvu, nes nepajėgiama priartėti prie paties objekto, apčiuopiamas pamatinis subjekto / objekto neperskiriamumas, jų sintetinė vienovė, ir kartu lygiavertiškumas, buvimas toje pačioje plotmėje. Tokia fenomenologinė subjekto / objekto santykio transformacija yra pagrindas gimti hermeneutiniam *interpretaciniam supratimui*.

Tačiau hermeneutinis *interpretacinis supratimas* nepasilieka ir huserliškuose fenomenologiniuose skliaustuose², kuriuose apibrėžto, mokslinio – dar aiškiai atriboto nuo meninio – supratimo siekis grindžiamas pasitikėjimu grynosios sąmonės duotimi.

Hermeneutikoje nebepasitikima jokia tiesiogine *grynosios sąmonės* duotimi sau pačiai – čia pati sąmonė pasirodo esanti neskaidri, neapibrėžta, nebegalinti tapti suvokimo atskaitos tašku. Mat hermeneutinis *supratimas* visuomet įtarpintas kalba. Jau romantinėje hermeneutikoje iš patirties vidujiškumo, iš gyvenimo nesąmoningumo gelmių, iškilus į žmogiškos objektyvacijos paviršių, atsiveria šis interpretacinis supratimas per kalbą. Pasaulis, kaip organinė reikšmių visuma, žmogų supantis prasminis kontekstas, pasirodo prieinamas tik netiesiogiai – interpretuojant kalbines išraiškas. Toks kalba medijuotas *supratimas*, susipindamas su gyvenimo filosofija, išsirutulioja į *gyvenimo hermeneutiką*.

O gyvenimas čia ir suvokiamas, ir neperskverbiamas mūsų minčiai – jis gali būti išreikštas tiktai kaip metafora³. Visa mūsų gyvenimo patirtis yra metaforiškai išreikšta. Todėl jai atskleisti nepakanka į vienaprasmiškumą, objektyvumą orientuotų scientistinių, raciona-

listinių instrumentų, kita vertus, ji taip pat negalima užčiuopti netarpiška intencionalia ar bergsoniška iracionalia išvalga. Ji reikalinga hermeneutinės interpretacinės prieigos.

Čia galime prisiminti W. Goethe's „plačiausiai suformuluotą hermeneutikos idėją, kad viskas yra simbolis.“⁴ Pasaulis atsiskleidžia daugiaprasmiame kontekste, reikalaujančiame verčiau meninio kūrybingumo jį interpretuojant nei griežtos mokslinės žiūros.

Toks supratimas įgalina išvelgti hermeneutikos ir meno paraleles. Jau F. Schleiermachers teigė, kad hermeneutika visų pirma yra menas, kuris, „pripažintina, reikalauja taisyklių, bet savo ruožtu neleidžia apsiriboti kombinaciniu šitų taisyklių pritaikymu.“⁵ Taip pat ir Dilthey'us manė, kad hermeneutinis filosofas yra daugiau meninio arba religinio tipo⁶. Hermeneutika neperša daktinių interpretacijos taisyklių, ji tik siekia retrospektyviai aprašyti tai, kas daro interpretaciją įgudusiu menu⁷.

Šitaip mes tik interpretuojame gyvenimo metaforas suvokdami tą gyvenimą kaip neišvengiamą bet kokio supratimo prielaidą. Pasirodo, bergždžia ar saviapgaulinga pastanga abstrahuojantis pakilti virš gyvenimo tėkmės ir pradėti reflektuoti tarsi iš niekur, nes mes visuomet esame jos viduje. Mes įkurdinti istoriniame baigtinės egzistencijos akiratyje, ir sąmoningomis – proto pastangomis – negalime atsikratyti istorijos. Neįsąmonintos prielaidos tampa mus persekiojančiomis šmėklomis. Visa tai skatina verčiau meniškai atsiverti savo istorinėms prielaidoms, nei stengtis žūtbūt jį pranokti visuotinai reikšmingu pažinimu.

Ir vis dėlto ką tokios filosofijos kontekste reiškia minėtasis objektyvumas, moksliskumas, dėl kurių H.-G. Gadameris kritikavo romantinę hermeneutiką, net priskyrė jai latentinį karteizianizmą?

XIX a. hermeneutikoje, norėjusioje tapti dvasios *mokslu*, dar formuluojamas *teisingo*, kad ir nelaiduojančio vienaprasmių supratimo, kriterijus. „Dilthey'us dar tiki, kad nors „rezultatas, pasiektas interpretuojant, niekada negali turėti demonstratyvaus tikrumo“, vis dėlto interpretatoriai pajėgūs įveikti savo istorinę situaciją ir pasiekti galiojančias interpretacijas“⁸, šitaip savotiškai nubrėžti kūrybinės interpretacijos ribą.

Regis, paradoksalu, tačiau šis „teisingumas“, „objektyvumas“ labiau siejamas su romantiniais subjektyvizmo elementais. Romantinėje hermeneutikoje dar galioja psichologinės *empatijos*, *kongenialumo*, vienalaikiškumo su supratimo „objektu“ principai. Tikima, kad galima rekonstruoti intenduotas prasmes, pirminius kontekstus, todėl suprantantysis, judėdamas hermeneutiniu ratu, stengiasi *empatiškai* įsiskverbti į savo „objektą“.

Traktuodamas šį „objektą“ kaip dialogo partnerį – *Tu*, stengiasi susitapatinti su juo dėmesį nuo savęs neproporcingai perkeldamas prie jo. Jei tas interpretacijos „objektas“, kaip *Tu*, – istorija, bando „persikelti“ į tiriamą epochą, pažvelgti iš jos perspektyvos ir rekonstruoti tam tikro laiko vidinio gyvenimo visumą. Jei interpretacijos „objektas“ – tekstas, žvelgia į jį kaip į mediumą, padedantį kongenialiai susitapatinti su to teksto autoriumi, „persikelti“ į jo „vidinį pasaulį“. (Tiesa, reikėtų pažymėti, vėlyvasis Dilthey'us šių sampratų nebetraktuoja vienaprasmiškai.)

Atrodytų, *aš* siekia susklisti save, kad empatiškai persikeltų į kitą kaip *Tu*, tokiu būdu taip pat siekdamas *savotiško* objektyvumo. Tačiau šis jo savotiškumas aiškiai skiria nuo gamtamokslinio objektyvumo. Hermeneutinis „objektyvumas“ persmelktas gyvenimo patirties ir, svarbiausia, – formuluojamas anapus subjektyvumo / objektyvumo opozicijos: trokštama empatiškai susitapatinti su kitu kaip genijumi (meno atveju), o ne iširti jį kaip objektą.

INTEGRALI FILOSOFIJOS IR LITERATŪROS SAŠAJA ONTOLOGINĖJE HERMENEUTIKOJE

Nuo romantinės hermeneutikos ženkime žingsnį XX a. ontologinės hermeneutikos link – M. Heideggerio / H.-G. Gadamerio hermeneutinės ašies. Nors ji pratęsia daugelį romantinės hermeneutikos pradėtų plėtoti elementų, joje įvyksta ir ryškus posūkis – atsisakoma objektyvumo, metodiškumo siekių, taip pat romantių empatijos, kongenialumo elementų, nebeapeliuojama į jokią paslaptinę sielų bendriją.

Tarę, kad hermeneutiniam supratimui būdinga trinarė struktūra – suvokiantysis, tekstas (ar istorija kaip tekstas) ir to teksto autorius, – galėsime aiškiau įvardyti pokytį: romantinėje hermeneutikoje, kaip matėme, suvokiantysis, stengdamasis suprasti tekstą, siekia per jį suprasti jo autorių kaip genijų (kongenialumas), atkoduoti pirmines intencijas – toks atkodavimas yra teisingumo kriterijus. O ontologinėje hermeneutikoje

dėmesys sutelkiamas į patį tekstą, šiuo požiūriu pripažįstant *autoriaus mirtį*. Dialogiškai atsiveriama ne teksto autoriui per tekstą, o pačiam tekstui, suvokiant, kad jam būdingas į autentiškas pirmines prasmes neredukuojamas prasmės perteklius. O tai giliau įtraukia į interpretacinius aplinkkelius, kuriais judama ontologinių atverčių link. Panašiai ir suvokiant skirtingą istorijos laikotarpį, ontologinėje hermeneutikoje, kitaip nei romantinėje, nebandoma empatiškai tapatintis su norimu suprasti istorijos laikotarpiu – suvokiama, kad visuomet esama tarp suvokėjo, žvelgiančio iš savo laiko perspektyvos, ir siekiamo suprasti istorinio laikotarpio. Šie horizontai liejasi atverdami anapus vien subjektyvumu besiskleidžiantį *aukštesnį universalumą*.

Taip įsitraukiama į patyrimo įvykį, tiesioginį patirties vyksmą, naikinant ribą tarp „subjekto“ ir „objekto“ santykio. Tokios gyvos, konkrečios patirties, arba gyvenimo, dimensija šioje teorijoje išryškina, pavyzdžiui, B. Gudaitytė, gretindama Gadamerio suvokimą kaip gyvenimo patyrimą su M. Merleau-Ponty juslinio suvokimo samprata straipsnyje „Teorija kaip praktika: fenomenologinė M. Merleau-Ponty juslinio suvokimo samprata ir hermeneutinė H. G. Gadamerio supratimo kaip gyvenimo patyrimo interpretacija“⁹. Tokią filosofiją, virtusią patyrimo praktika, autorė ir sieja su išminties meile: „Gadameris, visų pirma, lieka ištikimas filosofijai kaip *išminties meilei*, o ne mokslui kaip žinojimui, kuriuo galima už-valdyti gamtą ar žmogų tam, kad naudotum.“¹⁰

Tiek suprantant meną, tiek istorinį laikotarpį, *meniškai atsakiai*¹¹ įsitraukiama

į dialogą kaip *begalinį pokalbį*, atveriantį interpretacinį judėjimą tarp savęs ir Kito kaip amžiną siekiamybę. Tame pokalbyje, viena vertus, orientuojamasi į pačius dalykus, kita vertus, suvokiama, jog jie visuomet matomi iš savos perspektyvos. Viena vertus, visuomet nušviečia „paties kūrinio šviesa“¹², kita vertus, ji skirtingai sklinda interpretaciniame santykiyje su tuo dalyku.

Taip šis pokalbis įtraukia į tam tikrą dialektiką: nei subjektyvi perspektyva nevirsta reliatyvizmu, nei orientacija į pačius dalykus nevirsta esencializmu – tiesiog visuomet judama tarp suvokėjo ir dalyko, kito, orientuojantis į būties atvertis šiame tarp. Jame ir vyksta „daliujimasis bendra prasme“¹³, kuri „ateina į buvimą per supratimo „nutikimą“¹⁴ ir kuri pranoksta autorių, nes jai būdingas į autoriaus intencijas neredukuojamas perteklius.

Štai Inga Mitkutė tokį prasmės perteklių taip pat sieja su minėtąja G. Steinerio meninio atsakumo teorija straipsnyje „Filosofinė kalba kaip meno kūrinys“¹⁵. Šiuo pagrindu autorė filosofinę kalbą lygina su meno kūrinium, mėgindama grįsti „svarios“, perteikiančios patirtį, kaip priešingos tuščios, komentatoriškos, būdingos žurnalistinei šio amžiaus dvasiai, kalbos galimybę. Filosofinis tekstas tampa meniniu, kai nesiriboja vien komentaru, kalbėjimu apie, bet interpretuoja atsakiai, suteikdamas šiai interpretacijai gyvybinės būties jėgos, patirties „gylio“, paverčiančio ją kūrinium. Būtent ši jėga įgalina prasmės perteklių. Ontologinė hermeneutika įcentriškai orientuojasi į šią jėgą kaip savo šaltinį.

Siekiant hermeneutiškai suprasti meno kūrinį, kalbama apie neredukuojamą paties teksto daugiaprasmiškumą ir jo kuriamas dinamiškas būties atvertis suvokėjui. Supratimas *priklauso* teksto prasmei, tačiau prasmės atgyja ir veriasi per supratimo „įvykius“, kurie nėra tik pasyvi užrašytų prasių aktualizacija – to, kas „stabiliai yra“, atgaminimas. Tai gretinama su žaidimu, kurį žaidžiantieji jam atsiduoda, leisdami greičiau pačiam žaidimui žaisti žaidėjus, bet kita vertus, suvokiant, jog vis dėlto žaidžia žaidėjai, nors ir besistengiantys ištirpti tame žaidime. Neišvengiama receptyvių prasmės pridūrimų, juos sukuria net ir labiausiai subjektyvumo vengiantis ir prasmę tik iš tiriamojo objekto siekiantis išlukštenti suvokėjas¹⁶. Kita vertus, galime pasakyti, kad ši „laisvė pridurti“ taip pat reliatyvi, ji „visiškai nereiškia, kad mes kažką „įskaitome“, arba įdedame, ko tenai nėra. Veikiau „išskaitome“ tai, kas yra, kadangi tai atsiskleidžia.“¹⁷ Taigi nors užpildyti šią kūrinio paliekamą erdvę galime skirtingai, vis dėlto neišnyksta galimybė interpretuojant „prasilenkti su meno kūrinium“.

Svarbu paminėti, kad filosofinė hermeneutika itin sureikšmina santykį su menu. Tiesa, menas čia nebetraktuojamas kantiškosios estetikos požiūriu – peržengia formalaus estetizmo ribas. Pasirodo esąs ne kantiškas estetinio pasimėgavimo objektas, bet autentiška filosofinės tiesos sklaidos erdvė, ne tikslas savaime priemonių pasaulyje, teikiantis gražias daiktų reprezentacijas ir estetinių idėjų prezentacijas, o autentiška būties tiesos iškilimo vieta.

Meno interpretacija ne tik tampa svarbi šios hermeneutikos tema (kaip ir romantinės hermeneutikos). Ontologinėje hermeneutikoje filosofija iš esmės susijusi su menu, t. y. menas ne tik papildoma filosofiją kaip gimininga sritis, bet yra integraliai susijęs su jos esme: hermeneutiškai formuluojama tiesa, apibūdinama kaip interpretacinė, geriausiai atsiskleidžia būtent konkrečioje meno plotmėje, meną paversdama dinamiška filosofinės tiesos skaidos erdve.

Su interpretacine tiesa siejama hermeneutinė „esmė“ pranoksta įsitvirtinusią filosofinę kalbą. Mat filosofinė egzistencinė „esmė“ nesiriboja sąvokine, idėjas spekuliatyviai reflektuojančia filosofijos kalba, kuri tik „atspindi mąstymines apibrėžtis vieną kitoje.“¹⁸ Todėl gręžiamasi į literatūrą kaip adekvačiau išreiškiančią tą hermeneutinės filosofijos „esmę“. Literatūroje hermeneutinė filosofinė tiesa autentiškiau sklaidžiasi dėl jos iš sąvokiškumo išlaisvintos kalbos.

Literatūriniai tekstai nėra *paliekami už nugaros* suprantant, nes jie niekada negali būti galutinai suprasti – išsaugo savo *meninį potencialą* vis iš naujo prabilinti. Tad reikalauja vis iš naujo grįžti prie jų, į juos įsižiūrėti, jiems atsiverti. Hermeneutinės filosofijos „esmė“ taip pat niekada negali būti *paliekama užnugaryje* kaip galutinai suvokta, vieną kartą pažinta ir daugiau nebeturinti ką naujo pasakyti. Mat jai, pasirodo, būdingas tas pats „nepasiekiamas tolis ir toliveika, o kartu absoliutis dabartiškumas, kurie (...) būdingi meno panteonui.“¹⁹ Tokiais tekstais adekvačiau išreiškiamas hermeneutinės „esmės“, kaip būties tiesos atverties, ne-

baigtinumas, interpretaciškumas. Mat filosofija, taip pat kaip ir menas, neišmatuojama kažkokiu savaime aiškiu matu, nors ir „turi savo riziką – gali prasilenkti su savimi.“²⁰ Filosofijai, kaip ir menui, būdinga „atvėrimo ir nepasidavimo dialektika“, įtraukianti suvokėją į interpretacijų kelią. Abiejuose svarbu „pasiekti, kad dalyvautum.“²¹

Heideggeris ir Gadameris itin išryškina poezijos tekstus kaip potencialius išsakyti hermeneutinę filosofijos „esmę“, nes šie tekstai ypač intensyvūs savo daugiabalsiškumu, daugiaprasmiškumu ir kartu įcentrinu judėjimu būties tiesos atverčių link. Judėjimą, kurio nepretenduojama užbaigti, pasiekus tą centrą. Šiuose tekstuose geriausiai realizuojama minėtoji, Goethe's žodžiais, plačiausiai suformuluota hermeneutikos idėja, kad viskas yra simbolis. Mat juose kalbą jau nebe ką nors perteikia, bet būna kalboje, pasirodo kaip vienatinis daugybės balsų audinys, atveriantis kiekvieno žodžio „daugeriopą steigtį“. Juose tarsi grįžtama į heidegerišką kalbos būties namus, kuriuose kalba autentiškai prabyla savo daugiabalsiškumu atverdama teksto tamsumą, jo daugiaprasmiškumą. Tokių teksto daugiaprasmiškumą bei tamsumą kartais – tik akimirakai – nušviečia būties tiesos ištyktys.

Tokiuose tekstuose ir *vyksta* Heideggerio formuluojama tiesa, įvardijama graikišku žodžiu *aletheia*. Tokia tiesos, kaip nepaslėpties, samprata priešinga tiesos sampratai, kuri apibrėžiama per aiškumo / neaiškumo opoziciją: tai, kas tampa aišku, jau nebėra neaišku, nes išnyra iš paslapties rūko – būtent tokią aiškumo vienprasmybę Heideggeris lai-

ko banalia. Jei sudaužoma paslėptis, norint pasiekti aiškumą skaičiavimais, tiesą tik imituojančiais kriterijais, tada ji lieka neatslėpta²².

Šitaip pasineriama į nepabaigiamą supratimo procesą. O toks dinamiškas supratimo procesas išryškina ir dinamišką hermeneutinį tapatumą, tesirandantį šios neįveikiamos *aš* ir meno Kito skirties *tarp*. Šiame *tarp* Kito supratimas gali būti vis iš naujo perinterpretuojamas, jis gali sukristi interpretatorių, išmušti jį iš įprasto supratimo vėžių nušviesdamas vis naujas prasmes – naują tapatumą. Čia veikiau atsiveria tapatumo ir skirties žaismė, kurioje pasiekiamos tik skirties medijuojamos tapatumo akimirkos. Tik tokia interpretacija, kuriai būdinga tapatumo ir skirties žaismė, įgalina atsiskleisti paties meno prasmių neišsemiamumą, nutiesiantį begalinių interpretacijų kelią, į kurį leidžiasi angažuotas suvokėjas.

Galėtume pasakyti, kad tokia poetinė filosofijos tiesos samprata leidžia Heideggeriui, ypač vėlyvajam, ne tik pasitelkti meninę kalbą kaip filosofinės tiesos išsklaidos erdvę, bet supoetinti pačią filosofijos kalbą, šitaip visai nutrinti ribas tarp filosofinės ir meninės kalbos²³.

Viena vertus, hermeneutinės filosofijos „esmė“ pasirodo taikliau išreiškiama literatūros kalba, kita vertus, literatūros kalba pasirodo giliau save atskleidžianti susieta su hermeneutikos filosofijos „esme“. Tai liudija šios filosofijos meniškėjimą, nes iš jos egzistencinės „esmės“ natūraliai kyla meno poreikis, kita vertus, meno filosofiškėjimą, nes filosofiškumas lemia paties meno sampratos transformaciją.

MENINIS FILOSOFAVIMO STILIUS POSTMODERNIOJOJE HERMENEUTIKOJE

Panašiai integralų filosofijos ir meno susipynimą galime užčiuopti ir postmoderniojoje hermeneutikoje, tačiau ten ši samprata pasirodo įgijusi vėl kitokią prasmę.

Visų pirma vertėtų pažymėti, kad hermeneutika šiandien gerokai pranoko kontinentinės filosofijos ribas. Nuo 1970 m., kai JAV vykusioje konferencijoje Charlesas Tayloras iškėlė hermeneutikos, interpretacijos problemą – įžvelgė neapeinamą hermeneutinį komponentą žmogaus moksluose, – ši filosofija išplito angliakalbėje literatūroje bei yra plačiai universalizuota šiandieniniame postmoderniame kontekste. Vis giliau leidžiamasi į tai, kas vyksta, kai jaučiamės negalį tiesos įsprausti į epistemologinius rėmus – kai esame netikrumo situacijoje, reikalaujančioje interpretacinio kūrybingumo. Tačiau šiame kontekste hermeneutinė tendencija verčiau meniškai atsiduoti nepabaigiamoms interpretacijoms, užuot siekusi jas perskrodžiančio *tikro* pažinimo, pasirodo labiau išplėsta – universalizuota bei suradikalinta. (...) Šiandien interpretacijos problema iškyla kaip vienas esminių bet kokios žinijos pagrindų.²⁴ Ji, peržengus kontinentinės filosofijos ribas, nuo Kuhno²⁵ tampa reikšminga net mokslo filosofijoje. Apie interpretatyvaus-hermeneutinio mąstymo poreikį mokslo filosofijoje svarsto ir E. Juozelis straipsnyje „Hermeneutinės mokslo filosofijos projektas“²⁶, hermeneutinį, arba horizontinį, Heideggerio realizmą traktuodamas kaip pamatinio mokslinio realizmo kritiką, autorius įžvelgia tendenciją „perorientuoti šiuolaikinį mokslinio

realizmo diskursą prasmės ir tiesos hermeneutikos link.“²⁷ Hermeneutika šiandien tampa, italų filosofo G. Vattimo žodžiais tariant, „koinė, arba bendra Vakarų kultūros idioma, aprašančia visa apimančią klimata, bendrą jautrumą.“²⁸

Tačiau šis meninis atsidavimas nepabaigiamoms interpretacijoms postmodernizme nebesiejamas su ontologinei hermeneutikai dar būdingu įcentrinu tiesos atverties siekiu. Filosofijos meniškumas čia nesukuria erdvės meniškai filosofinei tiesai išsiskleisti. Verčiau jis reiškia stabilų pažintinių pagrindų, kaip *didžiųjų pasakojimų*²⁹, suirimą ir kartu bet kokio nukreiptumo į centrą dekonstrukciją. Postmodernistinėje filosofijoje meniškai mėgaujamosi skirčių žaisme, ne tik neredukuojant jos į mokslinius pažinimo siekius, bet ir apskritai atsikant pozityvaus, sutelkiančio judėjimo „link“, „į“.

Čia pajuntamas *nihilistinis hermeneutikos pašaukimas*, siejamas su silpnojo mąstymo paradigma ir reiškiantis ontologinių pagrindų silpimą. Suvokiama, jog egzistuojama dinamiškoje interpretacinėje plokštumoje – horizontalėje, kur tėra vien interpretacijų interpretacijos. Tad galima tik ištraukti iš interpretacijų žaidimą. Tačiau tas žaidimas visiškai kitoks nei gadameriškasis, nesiekiantis glūdinčios tekste tiesos atverčių. Čia interpretaciniai aplinkkeliai nežada net prošvaisčių, kuriose tiesa akimirksniui nušvistų kaip tai, kas *yra*. Verčiau pačią realybę ima atstoti interpretaciniai diskursyvūs realumo efektai, kuriais nebesiekama atspindėti jokios realybės. Jie tiesiog išlaisvinti išcentruotam savo pa-

čių žaismui, įtraukiačiam į, postruktūralizmo terminais tariant, begalinį signifikantinių nuorodų judėjimą, nesitikint, jog jis kada nors pasieks kokią nors tapatumą su sginifikatu.

Taigi postmodernioji hermeneutinė interpretacija integraliai susieja filosofiją ir meną, daro įmanomą tam tikrą meninių filosofavimo stilių atsisakydama būti tiesos iškilimo erdve.

Turėdami omenyje šiandieninį kontinentinės hermeneutikos ribų peržengimą ir jos paplitimą angliakalbiame pasaulyje, galėtume pasitelkti R. Rorty, kaip reprezentatyviai išreiškusį paradigmų kaitą nuo mokslinės epistemologijos postmoderniosios hermeneutinės interpretacijos link, joje išvelgdamas filosofijos meniškėjimo sklaidą.

Vertėtų pažymėti, kad šis autorius yra pats linkęs kildinti savo teoriją iš H.-G. Gadamerio hermeneutikos – visų pirma išvelgia bendrą antiepistemologinę nuostatą. Atsiribodamas nuo objektyvumo paradigmos, į epistemologinį pažinimą žvelgdamas kaip į gundantį „saugų mokslo takelį“³⁰, baigtinės, reprezentuotos, objektą atitinkančios tiesos saviapgaulę, šių nuostatų užuomazgas regi gadameriškoje hermeneutikoje, pabrėžia, kad ji stengiasi dekonstruoti, su-reliatyvinti „racionalaus normalumo“ tradiciją ir iš jos iškilusią mokslinės epistemologijos sampratą, jos pastangą pasiekti baigtinį, užtikrintą pažinimą kaip neužterštą veidrodinį atspindį, proto reprezentacijomis adekvačiai suimantį reprezentuojamą pasaulį, taip pat jos griežtai metodinį pažinimo įgijimo būdą.

Nors ir vienu, ir kitu atveju interpretacija skleidžiasi ant racionalumo, įgalinančio universalizuojantį, pažintinį

objektyvumą, griuvėsių, objektyvių, stabilų mokslinių tiesų atrastimis nepabaijamą pokalbį, atveriantį menines interpretacijos erdves, formuluojant kaip puoselėtiną uždavinį, vis dėlto šis kildinimas nėra vienaprasmis. Mat Rorty neapsiriboja šiuo antiepistemologinės kritikos bendrumu, taip pat išvelgia Gadamerio hermeneutikoje ir savo *edifikacinei pragmatinei* filosofijai būdingo interpretaciškumo, atveriančio postmodernų pliuralizmą ir kreipiančio reliatyvizmo linkme, pagrindus. Taip elgiantis nepasitebimos kai kurios esminės skirtys, nėra neakcentuota transformacija nuo ontologinės hermeneutikos įcentrinio sutelktumo tiesos atverčiai prie postmoderniosios išcentrinio judėjimo nuo bet kokių tiesos centru, dekonstrukciškai skaldant tuos centrus į *mažuosius pasakojimus*.

Rortiškai judėdami *edifikacijos* kryptimi, „mes laimime ne pasiekdami tikslą ir net ne priartėdami prie jo, bet verčiau niekada neleisdami sau apsistoti ties vienu pasaulio ar savęs pačių vaizdu, visada ieškodami, kuo pakeisti ar išplėsti šį vaizdą.“³¹ Ši edifikacijos filosofija formuluojama socialinėje plotmėje kaip pragmatinė filosofija, taigi kalbama apie tam tikrus konstruktyvistinius sutarimus, kurie nėra jokios tiesos, kaip to, kas yra, atvėrimas, o tik likvidūs, nuolat kintantys sutarimai, grindžiami pragmatiniais motyvais. Jie siejami su *redeskripcijos galia*, įgalinančia integralią filosofijos bei literatūros sąsają.

Rorty'o teorijoje, išcentriškai atsispyrus nuo tikrovės atspindžių neigimo, judant „nuo“, o ne „į“, mėgautis pačia laisve, be galo dauginti *mažuosius pasakojimus*, kaip *dissensus* formas, ieškant jose nebe tikrumo, o veikiau įdomumo.

Ši *redeskripcijos galia* susieja filosofiją su literatūra. Tai ironiška, neturinti pagrin-
dų redeskripcija, rimtus racionalius ar-
gumentus pakeičianti „poetinio mąsty-
mo aktyvumu“, „švenčianti dionisinius
elementus kaip reakciją į platoniško ra-
cionalizmo rimtumą“³², šitaip sauganti
erdvę nuo užpildymo galutiniais atsakymais, kad ji liktų atvira vis iš naujo
nustebinantiems perkūrimams.

Rorty'o reinterpretuojamos herme-
neutikos esmė – „nebijoti kelti klausimų
ir ieškoti naujų galimų būdų aprašyti sa-
ve ir pasaulį.“³³ Čia „savęs perrašinėjimas
yra svarbiausias dalykas, kurį mes daro-
me.“³⁴ Kuriame vis naujus pasakojimus,
generuojame vis naujus būdus aprašyti
save ir pasaulį atsisakę formuluoti ade-
kvatumo kriterijų. Šitaip nutiesiame be-
galinių perrašinėjimų interpretacinę ho-
rizontale, kurioje, regis, visai išsitrina
ribos tarp prasmės reprodukovimo ir
produkovimo, atkūrimo ir kūrimo, nes
„reprodukovimo“, „atkūrimo“ galimybė
dar saugo referenciją į tikrovę, su kuria
santykis yra nutrūkęs. Taigi nebeformu-
luojamas aprašymų tikslumo kriterijus,
apskritai nebejudama jokios įcentrintos
tiesos link. Tiesiog angažuojamasi neben-
dramačiams diskursams leidžiant sau
poetiškai išradinėti vis naujus diskursus,
vis „geresnius, įdomesnius, veiksminges-
nius kalbėjimo būdus“³⁵, mėgaujantis
išcentriškai dauginamais požiūriais į pa-
saulį, gimstančiomis vis naujomis *dissen-
sus* formomis, ir jomis nehomofonizuojama-
mai išplečiamu laisvės horizontu, kuria-
me tiesos nebe atrandamos, o sukuriama-
mos. Suvokiama, kad „nėra ribų žmogaus
vaizduotei – mūsų gebėjimui perrašyti
objektą ir taip jį rekontekstualizuoti“³⁶ ir
kad hermeneutine interpretacija būtent

ir siekiama kuo labiau išlaisvinti šį me-
ninį vaizduotės beribiškumą.

Čia į klausimą „Kur link veda tokia
išcentrinė interpretacija?“ negalime atsak-
kyti aiškiai, nes čia, kaip matėme, nesi-
orientuojama „į“ kažką ar „link“. Šią
dinamiką stimuliuoja judėjimas „nuo“.
Vis dėlto galime klausti: kur link kreipia
judėjimas, atsiskaitantis pozityviai nusa-
kyti savo kryptį? Šis atsisakymas reiškia
krypties neapibrėžtumą, dispersiškumą,
čia judama *link X*, į šitą *X* niekada neį-
dedant apibrėžtos prasmės.

Tokios interpretacijos prasmė galėtų
būti nusakoma kaip išjudinimas, supur-
tymas to, kas įprasta, sokratiškojo „bu-
drumo prieš metafizinio žinojimo pre-
tenziją“ žadėjimas. Čia siekiama meninio
„keistumo galia atsikratyti senų tapatu-
mų, padėti mums tapti naujomis būty-
bėmis.“³⁷ Tai tarsi naujas impulsas žlu-
gus objektyviai tiesai. Matoma paradok-
sali *edifikacinė* samprata, smarkiai besi-
skirianti nuo švietėjiškos „pažangos“
sampratos, – tai „judėjimas prieš intelek-
tualinį pasitenkinimą, nusiramimą –
pažanga sustotų, jei manytume, kad jau
supratome, ar esame teisingame take.“³⁸
Tokiu išcentrišku išlaisvintu interpreta-
ciniu judėjimu grįsta hermeneutika tam
tikra prasme terapeutinė: „hermeneutika
yra terapeutinė pripažindama, kad nėra
jokios „disciplininės matricos“ ar „spe-
cialaus terminų rinkinio“, kuriam priva-
lėtų būti priskirti skirtingi balsai.“³⁹ Te-
rapeutinė, nes padeda atsikratyti meta-
fizinių epistemologinių įpročių, repre-
zentacinio tiesos siekio santykiyje su ti-
krove – to „blogo tikėjimo“, kuris tiesiog
uždaro hipostazuotoje normalumo iliuzi-
zijoje kaip varžančių autentišką meninę
interpretacijos laisvę.

IŠVADOS

Hermeneutinėje filosofijoje kaip interpretacijos teorijoje nuolat patiriama riba tarp mokslo ir meno: ši filosofija neužtikrina stabilių pažinimo pagrindų – verčiau skatina atsiverti mokslinio racionalumo ribas pranokstančioms ir meninio kūrybiškumo reikalaujančioms interpretacinėms patirtims.

XIX a. romantinėje hermeneutikoje dar tebesiekama *objektyvumo, mokslišku- mo*, tačiau čia formuluojami mokslišku- mo kriterijai labai skiriasi nuo gamta- mokslinių. Įtvirtinant hermeneutinį *su- pratimą* vietoj mokslinio *aiškinimo*, panai- kinamas subjekto-objekto dualizmas ir atskaitos taškas nuo intelekto, generali- zuojančio bei stabilizuojančio raciona- laus proto perkeliamas prie individuali- zuojančių vidinės patirties faktorių – in- tuicijos, patirties, impresijos, jausmo, nuotaikos, kurie pakerta vienaprasmio pažinimo pamatus atverdami moksliš- kumo ir meniškumo ribą. *Savotiško* objek- tyvumo siekį dar saugo išlaikomi empati- jos, kongenialumo principai.

XX a. ontologinėje hermeneutikoje įvyksta svarbus pokytis hermeneutiniam supratimui būdingoje trinarėje struktūro- je (suvokiantysis, tekstas ir to teksto au- torius): dialogiškai atsiveriama ne meni- nio teksto autoriui per tekstą, siekiant kongenialiai empatiškai tapatintis su tuo autoriumi (kaip romantinėje hermeneuti- koje), o pačiam tekstui, suvokiant, kad jam būdingas į autentiškas pirmines pras- mes neredukuojamas prasmės perteklius. Taip išitraukiama į interpretacinius ap- linkkelius, kuriais judama ontologinių atverčių link. Panašiai ir suvokiant skir-

tingą istorijos laikotarpį, ontologinėje her- meneutikoje nebandoma „persikelti“ į norimą suprasti istorijos laikotarpį – suvo- kiama, kad visuomet esama tarp suvokė- jo, žvelgiančio iš savo laiko perspektyvos, ir siekiamo suprasti istorinio laikotarpio. Šie horizontai liejasi atverdami anapus vien subjektyvumų besiskleidžiantį *aukš- tesnį universalumą*. Patiriama tam tikra dialektika: nei subjektyvi perspektyva nevirsta reliatyvizmu, nei orientacija į pačius dalykus nevirsta esencializmu – tiesiog visuomet judama tarp suvokėjo ir dalyko, kito, orientuojantis į būties at- vertis šiame *tarp*.

Su interpretacine tiesa siejama her- meneutinė „esmė“ pranoksta įsitvirtinu- sią vien idėjas spekuliatyviai reflektuo- jančią filosofinę kalbą, todėl gręžiamasi į grožinę literatūrą kaip adekvačiau iš- reiškiančią tą hermeneutinės filosofijos „esmę“. Viena vertus, hermeneutinės filosofijos „esmė“ pasirodo taikliau iš- reiškiamą literatūros kalba, kita vertus, literatūros kalba pasirodo geriau save atskleidžianti susieta su hermeneutikos filosofijos „esme“. Tai liudija šios filoso- fijos meniškėjimą, nes iš jos egzistencinės „esmės“ natūraliai kyla meno poreikis, kita vertus, meno filosofiškėjimą, nes filosofškumas lemia paties meno sam- pratos transformaciją.

Postmoderniojoje hermeneutikoje taip pat apčiuopiamas panašus filosofijos ir meno susipynimas, tačiau ten jis įgyja ki- tokią prasmę. Meninis atsidavimas nepa- baigiamoms interpretacijoms postmoder- nizme nebesiejamas su ontologinei her- meneutikai dar būdingu įcentrinu tiesos

atverties siekiu – postmodernioji hermeneutinė interpretacija daro galimą tam tikrą meninį filosofavimo stilių atsisakydama būti tiesos iškilimo erdve. Filosofijos meniškumas čia reiškia ne meninę filosofinės tiesos išskaidą, o mėgavimąsi išcentriškai dauginamais požiūriais į pasaulį, gimstančiomis vis naujomis *dissensus* formomis ir jomis nehomofonizuojamai išplečiamu laisvės horizontu, nevaržomu jokiais siekiais atrasti už to slypinčią tiesą, apskritai atsisakant pozityvaus, sutelkiančio judėjimo „link“, „į“.

R. Rorčio edifikacinėje pragmatinėje filosofijoje pajuntama *redeskripcijos galia*,

susiejanti filosofiją su literatūra: išcentriškai atsispyrus nuo tikrovės atspindžių neigimo, judant „nuo“, o ne „į“, mėgaujama pačia laisve be galo dauginanti *mažuosius pasakojimus* kaip *dissensus* formas, ieškant jose nebe tikrumo, o vėliau įdomumo. Taip nutiesiama begalinių perrašinėjimų interpretacinė horizontalė, kurioje išsitrina ribos tarp prasmės reproduktivumo ir produkavimo, atkūrimo ir kūrimo. Tokios išcentrinės interpretacijos prasmė – išjudinti, supurtyti tai, kas įprasta, žadinti sokratiškąjį budrumą nepasiduodant metafizinio žinojimo iliuzijoms.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Wilhelm Dilthey, *Introduction to the Human Sciences*. Rudolf A. Makkreel and Frithjof Rodi (ed.). Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1989, p. 50.
- ² Эдмунд Гуссерль, Идеи к чистой феноменологии и фенологической философии. Книга I. *Общее введение в чистую феноменологию*. Москва, 1999.
- ³ Wilhelm Dilthey, *Introduction to the Human Sciences*. Rudolf A. Makkreel and Frithjof Rodi (ed.). Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1989, p. 464.
- ⁴ Hans-Georg Gadamer, *Istorija. Menas. Kalba*. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 62.
- ⁵ Friedrich Schleiermacher, *Hermeneutics and Criticism, And Other Writings*. Andrew Bowie (transl., ed.). Cambridge University Press, 1998, p. 229.
- ⁶ Wilhelm Dilthey, *Introduction to the Human Sciences*. Rudolf A. Makkreel and Frithjof Rodi (ed.). Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1989, p. 464.
- ⁷ Austin Harrington, *Dilthey, Empathy and Verstehen: A Contemporary Reappraisal*. *European Journal of Social Theory*, No 4 (3), 2001, p. 317.
- ⁸ David West, *An Introduction to Continental Philosophy*. United States of America: Blackwell Publishers Inc., 1997, p. 87.
- ⁹ Bronė Gudaitytė, *Teorija kaip praktika: fenomenologinė M. Merleau-Ponty juslinio suvokimo*

samprata ir hermeneutinė H. G. Gadamerio supratimo kaip gyvenimo patyrimo interpretacija, *Logos* 68, p. 6–21.

- ¹⁰ Ten pat, p. 12.
- ¹¹ George Steiner, *Tikrosios esatys*. Iš anglų k. vertė Laimantas Jonušys. Vilnius: Aidai, 1998.
- ¹² Hans-Georg Gadamer, *Istorija. Menas. Kalba*. Iš prancūzų k. vertė Arūnas Sverdiolas. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 248.
- ¹³ Hans-Georg Gadamer, *Truth and Method*. Joel Weinsheimer and Donald G. Marshall (transl. rev.), W. Glen-Doepel (first transl.). London, New York: Continuum, 2004, p. 292.
- ¹⁴ Richard J. Bernstein, *Beyond Objectivism and Relativism: Science, Hermeneutics, and Praxis*. United States of America: University of Pennsylvania Press, 1983, p. 139.
- ¹⁵ Inga Mitkutė, *Filosofinė kalba kaip meno kūrinys*, *Logos* 65–66, p. 205–210, 167–173.
- ¹⁶ Aušra Jurgutienė, *Dialogas su tekstu, Lituania*, Nr. 4 (56), 2003, p. 84–85.
- ¹⁷ Hans-Georg Gadamer, *Istorija. Menas. Kalba*, p. 242.
- ¹⁸ Ten pat, p. 151.
- ¹⁹ Ten pat, p. 170.
- ²⁰ Ten pat, p. 152.
- ²¹ Ten pat, p. 170.
- ²² Martin Heidegger, *Meno kūrimo ištaka*. Iš vokiečių k. vertė Tomas Sodeika. Vilnius: Aidai, 2003.

- ²³ Martynas Heidegeris, Iš japono klausinėjančio pašnekesio apie kalbą, *Rinktiniai raštai*. Iš vokiečių k. vertė A. Šliogeris. Vilnius: Mintis, 1992.
- ²⁴ Jean Grondin, *Festivals of Interpretation: Essays on Hans-Georg Gadamer's Work*. Kathleen Wright (ed.). Albany: State University of New York Press, 1990, p. 43.
- ²⁵ Thomas S. Kunhn, *Mokslo revoliucijų struktūra*. Vilnius: Pradai, 2005.
- ²⁶ Evaldas Juozelis, Hermeneutinės mokslo filosofijos projektas, *Logos 70*, p. 180–193.
- ²⁷ Ten pat, p. 187.
- ²⁸ Gianni Vattimo, *Beyond Interpretation: The Meaning of Hermeneutics for Philosophy*. David Webb (transl.). Stanford, California: Stanford University Press, 1997, p. 1.
- ²⁹ Jean-Francois Lyotard, *Postmodernus būvis: Šiuolaikinį žinojimą aptariant*. Vilnius: Baltos lankos, 1993.
- ³⁰ Richard Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1979, p. 372.
- ³¹ James Tartaglia, *Rorty and the Mirror of Nature*. London and New York: Routledge, 2007, p. 204.
- ³² A. T. Nuyen, Rorty's Hermeneutics and the Problem of Relativism, *Man and World*, No. 25, 1992, p. 72.
- ³³ Daniel Golden, *Epistemology, Hermeneutics and Richard Rorty*. International Society for Hermeneutics and Science, 2010.
- ³⁴ Richard Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1979, p. 358–359.
- ³⁵ Ten pat, p. 360.
- ³⁶ Richard Rorty, *Being That Can Be Understood Is Language*. In: *Gadamer's Repercussions: Reconsidering Philosophical Hermeneutics*. Bruce Krajewski (ed.). University of California Press, Ltd., 2004, p. 27.
- ³⁷ Richard Rorty, *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1979, p. 360.
- ³⁸ James Tartaglia, *Rorty and the Mirror of Nature*. London and New York: Routledge, 2007, p. 205.
- ³⁹ David Boucher, *History, Historicism, and Hermeneutics*. In: *Texts in Context: Revisionist Methods for Studying the History of Ideas*. Dordrecht: Martinus Nijhoff Publishers, 1985, p. 29.